

Гапонова Л. Є.

УДК 811.161.2'373.4

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті визначено основні чинники та тенденції формування української криміналістичної термінології, простежено історію її становлення, що зумовлена зародженням і розвитком галузі, загальним поступом науки, появою технічних засобів та удосконаленням методів боротьби зі злочинністю.

Ключові слова: термін, термінологія, українська криміналістична термінологія, історія формування, криміналістика.

В статье определены основные факторы и тенденции формирования украинской криминалистической терминологии, прослежена история ее становления, которая предопределена зарождением и развитием отрасли, общим продвижением науки, появлением технических средств и усовершенствованием методов борьбы с преступностью.

Ключевые слова: термин, терминология, украинская криминалистическая терминология, история формирования, криминалистика.

Basic factors and tendencies of forming of Ukrainian criminalistic terminology are certain in the article, history of her becoming, that is predefined by an origin and development of industry, general advancement of science, appearance of technical equipments and improvement of methods of fight against criminality, is traced.

Key words: term, terminology, Ukrainian criminalistic terminology, forming history, criminalistics.

Українська криміналістична термінологія (далі – УКТ) є складником правничої термінології, яка належить до найдавніших шарів лексичної системи мови. Розвиток цивілізації зумовив виникнення найважливіших суспільних інститутів – держави і права, що є свідченням переходу суспільства до вищого ступеня розвитку. Криміналістика як специфічна форма діяльності виникла разом із зародженням людського суспільства, зумовлена потребою вирішення конфліктних ситуацій (кримінально-релевантних подій, що виникали і виникають у суспільстві). Зародження прийомів і способів розслідування злочинів, що пізніше перетворилися на “техніку мистецтва” розкриття злочинів, пов’язане з потребами кримінального судочинства, карного розшуку із залученням судової та судово-медичної експертизи; технічних засобів, виробленням криміналістичної тактики та методики.

В українському термінознавстві з’явилася низка праць, присвячених вивченню правознавчої термінології. Зокрема джерелам історичного вивчення та проблемам методології дослідження юридичної термінології української та російської мов XVII–XVIII століття присвячені праці Н. Артикуци; історія становлення й особливості функціонування юридичної термінології стала об’єктом дисертаційної праці М. Вербець; юридичну термінологію східних слов’ян до XV століття досліджував М. Брицин; ділову мову в юридичних кодексах Давньої Русі та Петровської епохи вивчав В. Петрунін; питання словотвору і лексико-семантичні групи, проблеми перекладу термінології кримінально-процесуального права висвітлено в наукових розвідках Н. Руколянської; на іншомовні запозичення неслов’янського походження в юридичному термінологічному просторі української мови звернула увагу Г. Онуфрієнко; юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини стала об’єктом дисертаційної роботи Б. Стецюка; юридична термінологія в мові білоруських письмових пам’яток XV–XVIII століть була досліджена В. Лозовським тощо, у яких фрагментарно розглянуто поодинокі терміни криміналістики в контексті правничої термінології.

Процес формування і розвитку криміналістики в Україні досліджуємо в контексті європейського розвитку, урахувавши й те, що окремі частини території нашої держави в різні періоди входили до складу різних держав, що не могло не позначитися й на її вербальному складі.

Розвиток української літературної мови на землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, відбувався в досить суперечливих умовах. Тільки в середині XIX століття, після хвилі національно-визвольних революцій у Європі, на західноукраїнських землях склалися умови (хоч і обмежені) для розширення сфер функціонування української мови, виникла потреба у виробленні відповідних функціональних стилів, передусім офіційно-ділового, публіцистичного, наукового. Постає проблема швидкого збагачення літературної мови суспільно-політичною, офіційно-діловою і виробничо-професійною лексикою. Сформувався сприятливий умови і для розвитку правничої термінології.

Австрійський уряд видав декілька законів, що регламентували вживання української мови в судових установах. У 50-х роках XIX століття в судах Східної Галичини і Буковини було дозволено офіційно вжи-

вати українську мову. Указувалося, що коли рідною мовою позивача чи відповідача була мова українська, то суд зобов’язаний був цією ж мовою писати протоколи про зізнання сторони. Адвокати мали право користуватися українською мовою, якщо вона була рідною мовою сторони. Права, що отримала українська мова, значно сприяли її впровадженню в крайові державні установи та суди. Виникла гостра потреба в спеціальному термінологічному словнику, який би став основою для розвитку української юридичної термінології. Мова права часів Київської Русі вже була настільки розвиненою, що забезпечувала вимоги державно-політичного життя русичів і слугувала базою для юридичної термінології середини ХІХ століття.

У Західній і Східній Україні з середини ХІХ століття велися спроби дослідження та систематизації правничої термінології. Наслідком цієї роботи були переклади українською мовою юридичних кодексів, законодавчих актів. На Західній Україні на початку 50-х років ХІХ століття живою народною мовою був написаний “Словник юридично-політичної термінології: німецько-український” (1851 р.). Високого рівня розвитку правничої термінології набула наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Вийшли у світ “Справочный словарь юридических терминов древняго актового языка Юго-Западной России” (1871 р.) І. Новицького, “Словарь древняго актоваго языка Северо-Западнаго края и Царства Польскаго” (1874 р.) Н. Горбачевського.

До другої половини ХІХ століття склався досить великий фонд термінологічної лексики. У ХІХ столітті УКТ була зафіксована не тільки у словниках, а й частково в літературних творах класиків української дорадянської літератури М. М. Коцюбинського [3], Панаса Мирного [7], І. Я. Франка [13] та інших майстрів художнього слова. Наприклад: “З *допитів* дізналися жандарі, що раз давніше у Івана *вкрадено* гроші і відтоді він не носив їх при собі і ховав так, щоб ніхто не знав де. З другого боку, Менделеві *зізнання* про те, що Іван посилав гроші за куплений ґрунт нотареві до Дрогобича, що остатніх 100 ринських Іван узяв ще день перед тим, *потвердив* Митро настільки, що чув, як Мендель мовив Іванові: “Гроші маєте готові”, – і Іван на се потакнув головою” [13, с. 52]. “І я пригадав собі... давно-давно... знаєте, я вже тридцять літ *кримінали* витираю... Дванадцять літ у самім *слідстві*... по Росії тягали, дідько знає куди. Вже далі забув, як там виглядає на *вольнім світі*...” [13, с. 375]. “Глуха чутка ходила по базару, що *спіймано* великого *ворога* темних людей, котрий *виробляв фальшиві гроші*...” [8, с. 352]. “Я був без імені, роду й без племені, і тільки товариша мого кожен міг би впізнати. Він звався коротко: *браунінг*” [3, с. 7].

Зазначені факти свідчать про те, що, незважаючи на вимушені перерви та складності в розвитку досліджень з української наукової мови, основа юридичної термінології, а отже, і частково криміналістичної, була закладена в дореволюційний період.

Уніфікація та систематизація української термінологічної лексики почалася в повоєнний період. З приходом до влади Центральної ради було знято всі заборони щодо української мови в Східній Україні. На всій території України було організовано комісії, що уклали найрізноманітніші словники.

Історія формування УКТ – це історія термінології специфічного прикладного виду діяльності, що має глибокі корені, про які можна говорити на підставі свідчень із “найстаріших зразків актового языка і юридичної термінології дохристиянської Русі Х століття” [9, с. 21]. УКТ належить до найдавніших шарів лексичної системи мови і бере свій початок ще з часів княжої доби, де вона простежується в юридично-діловій літературі, що представлена насамперед “Руською правдою” (1282) та кількома дарчими грамотами, яким передували договори руських князів із греками. “Руська правда” – перший писаний суддебник східних слов’ян, що пізніше став зразком для подібних зведень законів у Великому князівстві Литовському та в інших країнах.

Численні дослідження, присвячені вивченню “Руської правди”, мають більш ніж 200-річну історію. Вивчали цю пам’ятку історики, юристи, літературознавці, мовознавці. З-поміж дослідників варто згадати М. Ф. Владимирського-Буданова, який видавав пам’ятки правової культури Київської Русі, С. В. Юшкова, котрий якнайповніше відтворив тексти “Руської правди”, С. Н. Валк досліджував історіографію цієї пам’ятки, а також В. М. Татищев, Б. Д. Греков, І. М. Болтін, М. М. Тихомиров, М. М. Карамзін, які працювали над текстом пам’ятки та ін. Л. І. Білецький у своїй книзі “Руська правда й історія її тексту” (1993 р.) шостий розділ присвятив вивченню мови “Руської правди”.

Особлива увага в “Руській правді” приділялася кримінальному праву, про що свідчать численні лексеми на позначення криміналістичних понять. Наприклад, поняття злочину трактувалось як “*оби’да*”. Цьому поняттю підпорядковувалися не тільки фізична, а також моральна і матеріальна шкоди. Також у “Руській правді” зафіксовані лексеми: *по слі’ду гна’ти* [12, с. 64] – шукати злочинця, переслідувати; *та’ть* [10, с. 41] – злодій; *тат’ба’* [10, с. 41] – злодіяння, крадіжка; *тате’бноє* [12, с. 169] – украдене; *оубо’и* [10, с. 41] – убити; *оуско’чити* [10, с. 41] – утекти; *твори’ти кри’во* [10, с. 41] – здійснювати беззаконня (*кри’во*); *поко’н* [11, с. 451] – звичай, статут, закон, постанова; *прода’жа* [10, с. 451] – грошовий штраф на користь держави за скоєння злочину; *убіє’ніє* [10, с. 41] – убивство; *головни’къ* [1, с. 41] – убивця (пор. із сучасним рос. *уголо’вник*); *головни’ч’ство* [11, с. 450] – гроші, що сплачувалися родичам убитого (*го’лову*) за вбивство. Від слова *головица* в “Енциклопедії українознавства” (1993 р.), окрім тлумачення цієї лексеми, засвідчено низку похідних: “*головици’на*, *поголо’вица*, *головни’ц’тво* – приватне відшкодування за вбивство, яке платив убивця рідні вбитого. Розмір *головици’ни* за княжої доби становив піввири (20 гривень). За литовсько-руських часів розмір *головици’ни* залежав від громадського стану вбитого: за

шляхтича – 100 кіп грошей, за вищого урядовця – 50 кіп, за залежного селянина – 25 кіп. За Гетьманщини *головщи́на*, що звалася *плате́жем за го́лову*, накладалася також залежно від громадського стану вбитого: за шляхтича – 120 карб. (звичайна головщина), а за інших – половину, третину і т. д. шляхетської головщини; найнижча головщина була 24 карб. ($\frac{1}{5}$ шляхетської) – за кріпака. Головщина платилася за вищим тарифом за обтяжувальних обставин убивства. Головщина платилася, незалежно від смертної кари для вбивці, його поручителями чи співвинними, або накладалася поруч інших кар (у княжу добу – поруч вири)” [2, с. 396]. Крім головщини, були запроваджені й інші види штрафів: *ви́ра (вбра)* [11, с. 450] – штраф, що платив убивця на користь держави; *верви́ння* [10, с. 41] – община з круговою порукою; *дика вбра* [12, с. 50] – штраф, що платила громада (*ве́рв*), на території якої був скоєний злочин, якщо вбивцю не було знайдено; *клепа́ти* [1, с. 41] – звинувачувати (пор. із сучасними: *накле́н* (укр.) і *покле́н* (рос.)); *покле́нная ви́ра* [12, с. 51] – звинувачення в убивстві; *ви́рникъ* [12, с. 50] – збирач вири; *за́на* [11, с. 450] – підозра; *исте́ць* [10, с. 41] – сторона на суді; *ме́чник* [11, с. 451] – судовий агент князя; *е́мец* [12, с. 147] – розшукувач злочинців; той, хто спіймав злодія або знайшов украдене; *про́єсть* [11, с. 451] – рана; *сво́д* [11, с. 451] – процес пошуку несумлінного володіння речі; *изво́дь* [11, с. 451] – свідчення, доказ; *знаме́ние* [11, с. 450] – доказ, слід; *лице́* [10, с. 41] – доказ-символ (обряд мав назву “*личкува́ння*”, а судовий процес називався “*о́бліком*”, “*поли́ччям*” (пор. з рос. – “*поли́чное*”, “*взя́ть с поли́чным*”)).

Лексеми, що вживалися в “Руській правді” на позначення поняття *сві́док*, а також тлумачення цих лексем у складі словосполучень викликало чимало дискусій у науковій літературі. До зазначених лексем належать: *ви́док* [1, с. 41] – свідок, очевидець; *по́слух* [1, с. 41] – свідок доброї слави; свідок, який щонебудь чув; *пору́чник* [11, с. 451] – поручитель або свідок. Наприклад, поняття *по́льная ви́дока* дослідники “Руської правди” трактували по-різному. Одні вважали, що це сім свідків, інші – два свідки [12, с. 92].

У XIV – першій половині XVI століття юридичні документи видаються українською мовою, їх уважають “головним репрезентантом української мови” [10, с. 47] зазначеного періоду. До них належать дарчі і купчі грамоти, заповіти та ін. У 1468 році був написаний “Судебник” Казимира Ягайловича, “Литовський статут” (перша редакція – 1529 рік, друга – 1566 рік, третя – 1588 рік). УКТ розглянутого вище періоду представлена староукраїнськими лексемами, що були виявлені в пам’ятці права “Руській правді” і грамотах Київської Русі. У мові українських грамот цього періоду також наявна не тільки юридична термінологія: *исте́ць*, *во́тчикъ*, *завитьи ро́къ*, а й криміналістична: *тать*, *личкува́ння*, *головни́тство* та назви методів розслідування злочинів по “*гарячому сліду*” – “*гаряча копа*” [4, с. 40]. Про сліди, що залишає на місці злочину правопорушник, згадується в “Руській правді”: “*не будет ли татя по последу женуть*”, тобто, якщо злодій не буде одразу виявлений, то необхідно його шукати за залишеними слідами.

У “Лексиконі словенороському” Памви Беринди криміналістична лексика засвідчена такими лексемами: “*Свѣдитель: Свѣдокъ; Свѣдѣтель: вѣдомца*” [6, с. 112] та ін.

УКТ простежується і в праці Микити Леонтіївича Коржа (1731–1835 рр.) “Усна оповідь колишнього запорожця, мешканця Катеринославської губернії і повіту, селища Михайлівки, Микити Леонтіївича Коржа” – відомого своїми усними розповідями про Україну, головним чином про Запорозьку Січ, запорожця, містить главу “Про страти злодіїв”. Ці розповіді були надруковані А. Скальковським у “Журнале народного просвещения” (1838 р., V, і 1839 р., II), а потім видані окремою працею “Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа” (м. Одеса, 1842 р.).

Отже, досліджуючи історію формування УКТ, можна зробити висновок, що внаслідок революційних подій у Європі в другій пол. XIX ст. на території України, що входила до складу Угорщини, склалися сприятливі умови для розвитку науки українською мовою. 1851 р. побачив світ “*Juridisch-politische Terminologie fur die slavischen Sprachen Oesterreichs*” (м. Відень), “Справочный словарь юридических терминов древняго актового языка Юго-Западной России” (1871 р.) І. Новицького, “Словарь древняго актоваго языка Северо-Западнаго края и Царства Польскаго” (1874 р.) Н. Горбачевського. (1871 р.), “Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних” (1893 р.) К. Левицького. У Львові було засновано наукове товариство імені Т. Шевченка (1892 р.), що посприяло подальшому розвитку правничої термінології загалом і криміналістичної зокрема.

Розвиток УКТ відбувався на тлі важливих історичних подій кінця XIX – поч. XX ст., особливо періоду 1917–20-х рр. (після проголошення Української Народної Республіки). У цей час спостерігається розширення сфери функціонування української наукової мови. Упродовж 1917–1921 рр. вийшло близько 30-ти словників. 1921 року на базі Правписно-термінологічної комісії Українського наукового товариства в Києві був заснований інститут Української наукової мови Академії наук, у якій діяла правнича секція. Зусиллями науковців Інституту української наукової мови був створений “Російсько-український словник правничої мови” (1926 р.), головним редактором якого був А. Кримський. У словнику зафіксовано понад 67 000 термінів із різних галузей права.

Стрімкий розвиток УКТ у роки незалежності пов’язаний із суспільно-політичними змінами, що сталися в Україні (надання українській мові статусу державної, розширення її функцій). Названі чинники зумовили зміну лексичного складу досліджуваної термінології, з’явилася значна кількість нових понять і термінів на їх позначення.

Література:

1. Горшков А. И. “Деловой язык” Киевской Руси / А. И. Горшков // История русского литературного языка: краткий курс лекций. – М. : Высш. шк., 1965. – С. 41–43.
2. Енциклопедія українознавства: перевидання в Україні. Т. 1 : Словникова частина / [Наукове товариство ім. Т. Шевченка ; гол. ред. : проф., д-р В. Кубійович]. – Л., 1993. – 400 с.
3. Коцюбинський М. М. Твори : в 2 т. – Т. 2: повісті та оповідання (1907–1912). Статті та нариси / М. М. Коцюбинський ; упоряд. і приміт. В. А. Зіпи ; ред. тому Н. Л. Калениченко. – К. : Наук. думка, 1988. – 496 с.
4. Криміналістика : [підруч. для слухачів, ад’юнктів, викладачів вузів системи МВС України] / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтєвський, П. Ю. Тимошенко ; за ред. акад. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 1998. – 416 с.
5. Левицький К. Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних / К. Левицький. – Львів, 1983.
6. Лексикон словеноросійський Памви Беринди / [підг. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с. – (Серія “Пам’ятки української мови XVII ст.”).
7. Мирний Панас. Вибрані твори / Панас Мирний. – К. : Дніпро, 1974. – 560 с.
8. Новий російсько-український словник-довідник : близько 100 тис. слів / [укл. С. Я. Єрмоленко та ін.]. – Вид. 2-е, доп. і випр. – К. : Довіра УНВЦ “Рідна мова”, 1999. – 878 с.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підруч. для студ. гуманітар. спец. вищ. навч. закл.] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
11. Словник юридичних термінів і слів, що вийшли з вжитку // Хрестоматія з історії держави і права України : в 2 т. – Т. 1: з найдавніших часів до початку XX ст. : [навч. посіб. для юр. вищ. навч. закл. і ф-тів] / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. чл.-кор. Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 1997. – С. 450–452.
12. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды / М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 192 с.
13. Франко І. Я. Твори : в 2 т. – Т. 2 : Оповідання / І. Я. Франко. – К. : Дніпро, 1981. – 495 с.